

פירוש המשנה לרמב"ם וההדרתו בדורנו

ראשי פרקים

- א. פירוש המשנה בכתב יד קדשו של רבנו
- ב. ההוכחות שכתב היד הוא לרבנו
- ג. על המושג 'חסיד' בבית הרמב"ם
- ד. קשיי התרגום
- ה. על תרגומו של הרב קאפח ותרגומים ואחרים
- ו. כתבי היד התימניים של משנה תורה לעומת כתבי היד ה'משפחתיים'

א. פירוש המשנה בכתב יד קדשו של רבנו

כידוע, אחד הגילויים המופלאים של דורנו הוא ספר בכתב יד קדשו של אחד מרבנותינו הראשונים - הלא הוא כת"י פירוש המשנה לרמב"ם ז"ל, שהוכח שהוא אכן כתוב בעצם כתב ידו, כפי שהוא הוציא אותו לאור. כי אכן המושג 'הוצאה לאור' היה קיים גם לפני המצאת הדפוס - כאשר מחבר החליט שהוא נותן את ספרו להעתקה לרבים נחשב שאז הוא 'הוציא אותו לאור', וכשמחבר 'הכניס את ספרו למגירה' ולא נתן שיעתיקו אותו - הספר עדיין לא יצא לאור. הרמב"ם כתב כמה ספרים לפני פירוש המשנה - בהקדמת המשנה הוא מזכיר שכתב פירוש לרוב התלמוד הבבלי, ובפירושו למשנה במסכת תמיד הוא מזכיר שהוא כבר כתב ספר 'הלכות הירושלמי', בדומה למה שהרי"ף עשה על הבבלי - קיצור של הירושלמי להלכה. נוסף על כך, באחת מתשובותיו כותב הרמב"ם שהוא כתב קונטרסים של השגות על הרי"ף (אמנם לא ידוע בדיוק מתי כתבו). על שלושה חיבורים אלה הוא כותב בתשובה שעדיין "לא יצאו לאור העולם". מה פירוש לא יצאו לאור העולם? הכוונה היא שהוא לא נתן אותם להעתקה. ואכן, משני החיבורים הראשונים נמצאו שרידים בלבד¹.

1. חידושי הרמב"ם לתלמוד (על מס' ר"ה ועוד שרידים מעטים) מהד' רמי"ל זק"ש, ירושלים תשכ"ג; שרידי 'הלכות הירושלמי' לרמב"ם שנמצאו בגניזה הקהירית, מהד' פרופ' שאול ליברמן, נ"י תש"ח.

אולם את פירוש המשנה הוא גמר, העתיק מהטיוטה שלו לנקי, ואת כתב היד הנקי נתן לסופרים להעתיק. הספר ה'נקי', בכתב יד קודשו, שאותו הוציא לאור, נמצא בידינו, חמישה מתוך שישה סדרי משנה².

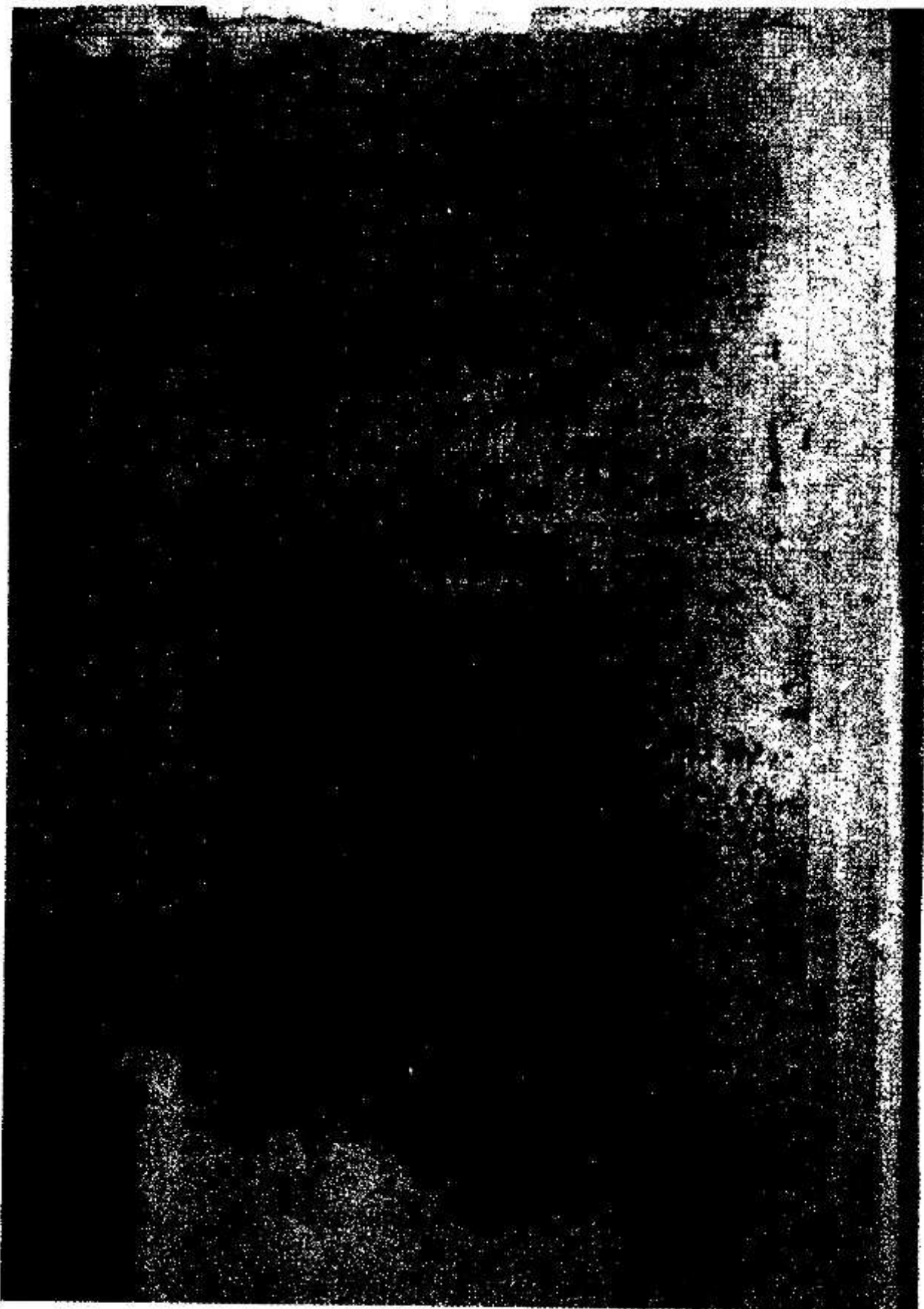
ב. ההוכחות שכתב היד הוא לרבנו

הוכחות לזה שאכן הספר הוא בכתב יד קודשו של הרמב"ם כבר נכתבו, וכל מי שקרוב לענין יוכל למצוא את הדברים. אזכיר בקיצור נמרץ את ההוכחה העיקרית, והיא, שעל הדף הראשון, כפי שניתן לראות בצילום המצורף בעמוד הבא, נמצאת כתובת ובסופה חתימה של נין רבנו ר' שלמה בן ר' דוד בן ר' אברהם בן רבנו. ר' שלמה זה ידוע, אחד מכותבי הדורות קורא לו בשם 'העניו החסיד רבי שלמה בן דוד בן אברהם בן הרמב"ם'. בכתובת הוא כותב בזה הלשון: 'הד'ה נוסכ'ת אל אצל וסאיר אל אצל אלד'י בכ'ט רבנו משה זכר קדוש לברכה, הם מלכ'י. בתרגום: 'נוסח המקור הזה, ושאר המקור אשר בכתב יד רבנו משה זכר קדוש לברכה, הם רכוש'י'. אחר כך הוא כותב שכל מי שרוצה להגיה את ספרו יכול לבוא ולהשוות לכתב יד זה. זאת ההוכחה העיקרית. ואם זה לא מספיק, יש בשולי כתב היד הוספות שהוסיף הרמב"ם בכתב ידו, וכן הערות של ר' אברהם בן הרמב"ם בחתימתו. הרמב"ם הוסיף ותיקן והעיר בתוך הספר במשך כל ימי חייו (ראה לדוגמא בדף המצורף בעמ' 68), ולתיקונים ושינויים אלו קוראים בשם "מהדורות".

יש לציין שהביטוי "מהדורות" אינו מדויק, כי הרמב"ם לא הוציא מעולם 'מהדורה שניה' של הספר, אלא שעל הספר הזה שהיה אצלו בביתו הוא הוסיף במשך השנים תיקונים ושינויים. החשיבות של התיקונים היא שבהסתמך עליהם יוצא שהפירוש של המשנה אינו 'ספר דקטנותא', כמו שכתב אחד מהאחרונים, ביטוי שכאילו ממעיט מחשיבותו, אלא זה ספר שהרמב"ם המשיך לעסוק בו וללמוד אותו ולהעיר עליו כל ימי חייו; אפילו אחרי חיבור 'מורה נבוכים' עוד כתב הרמב"ם הערות בכתב ידו בגיליון כתב היד ה'נקי' של פירוש המשנה (באחת מהן הוא מזכיר "כמו שכתבנו במורה").

ציינתי קודם שההערות בכתה"י הם בכתב ידו של הרמב"ם. כתב ידו של הרמב"ם מוכר לנו בוודאות מכמה אגרות בכתב ידו ובחתימתו שנמצאו בגניזה בקהיר, ששכנה לא רחוק מביתו. מצאו שם כמה תשובות של הרמב"ם שברור

2. יצא לאור במהדורה פקסימלית בשלושה כרכים ע"י ר' סולימן ששון, קופנהגן תשט"ז-תשכ"ו.

כתובת של גין הרמב"ם על דף כתיב"י של פירוש המשניות, המעידה שזהו כתב ידו של הרמב"ם עצמו

שהן בכתב ידו. מדוע? כי בחלק מהדף כתובה השאלה ששאלו את הרמב"ם, והשאירו לו את החצי השני של הדף ריק כדי שיענה את התשובה על שארית הגיליון. הנייד והקלף היו יקרים באותם הימים, ולכן כשהשאלה היתה קצרה השואלים השאירו לרמב"ם מקום לתשובה על אותו דף, כמו שהיום רגילים לפעמים לשלוח לרב מעטפה מוכנה לצורך משלוח תשובה. והנה, בחצי השני של הדף מופיעה התשובה בכתב שונה מכתב ידו של השואל ובסופה חתימתו של הרמב"ם, וברור אם כן שלפנינו השאלה המקורית ובצידה התשובה המקורית בכתב ידו של רבנו משה.

נוסף על כך נמצא בספריית אוקספורד כתב יד מפורסם הכולל את ספרי מדע ואהבה ממשנה תורה, שבסופו יש אישור של הרמב"ם בכתב ידו ובחתימתו "הוגה מספרי אני משה ברבי מימון זק"ל" (= זכר קדוש לברכה). מתוך השוואה של כל הכתבים האלה, דהיינו של האיגרות מהגניזה, של האישור של הרמב"ם על כת"י אוקספורד הנ"ל ושל ההוספות על ספר פירוש המשנה, ברור שמדובר על אותו הכתב, והתברר באופן מוחלט שזהו כתב ידו של הרמב"ם ז"ל.

למה אני מתייחס להערות הנוספות, ולא לגוף הכתב של פירוש המשנה? מפני שיש הבדל בסגנון הכתב בין פנים הספר לבין ההוספות. הרמב"ם היה בעצמו סופר, וכידוע כתב לעצמו ספר תורה כפי שהוא כותב בהלכות ספר תורה. קיים הבדל בולט בין הכתב של פנים ספר פירוש המשנה שהוא כתב כסופר, בכתב מיושר, ברור, הנקרא "כתב בינוני", לבין מה שהוא הוסיף אחר כך, שהוא פעמים רבות בכתב רהוט, דהיינו כתיבה מהירה 'רגילה'. לכן ההשוואה בין כתבי היד נעשתה בין האגרות לבין ההוספות שבגיליון, ולא בין האגרות לפנים.

אכן, בסופו של דבר ההוכחה העיקרית לענ"ד היא הכתובת הכתובה בראש הספר, עדות של נינו של הרמב"ם שהיה עניו וחסיד, והוא לא היה כותב דבר כזה אם לא היה ברור לו שהספר אכן נכתב בכתב ידו של המחבר. לכאורה אפשר היה לטעון שהכתובת הזאת היא זיוף מאוחר, אבל המעיין יראה שזייוף היה כותב באופן אחר, ולא בדיוק את מה שכתוב שם. מלבד זאת, כתב היד של רבי שלמה דומה לכתב ידם של בני משפחת הרמב"ם האחרים המוכרים לנו. כך מוכרים לנו כתב ידו של רבי אברהם בן הרמב"ם, של ר' דוד הנגיד ושל רבי יהושע בן נינו, וגם הכתב הזה דומה לשלהם, ולא ייתכן שמישהו במאה השבע עשרה עשה זיוף כזה.

ג. על המושג 'חסיד' בבית הרמב"ם

דרך אגב, זה שאחד ממשפחת הרמב"ם מכונה 'חסיד' אין בכך רק תואר כבוד, אלא באמת היו אז חסידים. לא בדיוק כמו היום, חסידים ומתנגדים, אבל גם במצרים בתקופתו של הרמב"ם היתה קבוצה כזאת, של יהודים שעבודת השם שלהם היתה בדרך מיוחדת, והם נקראו חסידים; רק למי שהיה חבר בקבוצה הזאת קראו 'חסיד'. כשהגיע הרמב"ם למצרים הוא היה עדיין רווק, והוא התחתן שם עם בת למשפחה של חסידים. גם חותנו של הרמב"ם היה חסיד. בגניזה נמצאה רשימה משפחתית של משפחת חותנו של הרמב"ם, ובמשך כמה דורות היו כאלו שציינו עליהם את התואר 'החסיד'.

רבי אברהם בן הרמב"ם המשיך במסורת של בית אמו, והוא היה ראש כת החסידים במצרים. הוא כתב ספר שלם שהוא ספר שמדגים ומתאר את חסידות אותם הימים, ספר 'כפאית אלעאבדין', או בעברית 'המספיק לעובדי ה'". כמו שהיו 'חסידים' אשכנז' היו 'חסידים' מצרים', זאת היתה קבוצה מיוחדת עם הנהגות מיוחדות ועם עבודת השם מיוחדת.

ד. קשיי התרגום

יש איפוא בידינו כתב ידו של הרמב"ם ז"ל עם תיקוניו והערותיו לחמישה מתוך ששת הסדרים, חוץ מסדר טהרות. לכאורה מה יכול להיות יותר טוב מזה כדי להוציא מהדורה חדשה ומתוקנת של פירוש המשניות, נמצא בידינו כתב היד המקורי של הספר! הבעיה היא שהספר כתוב בערבית. הרמב"ם כתב את ספריו בערבית, כמו הגאונים המאוחרים והרבה מאוד מחכמי ארצות האיסלם, ורק את ספר 'משנה תורה' הוא כתב בעברית.

התרגום - זאת מלאכה קשה שבמקדש. קודם כל צריך להבין מה כתוב בספר, מה הרמב"ם באמת מתכוון בדבריו. בדורנו הרב יוסף קאפח זצ"ל, שעשה באמת עבודה ראשונית חשובה ביותר, השתמש בכתב היד המקורי ותירגם את כל פירוש המשנה מחדש, ופתח את הספר ללומדים. הנוסח המקובל שנמצא בדפוסים לקוי מכל מיני בחינות. קודם כל הוא נתרגם ע"י חמישה מתרגמים שונים, שכל אחד תירגם חלק אחד, כך שהיו רמות שונות בתרגום, גם מבחינת הבנת הענין וגם

3. חלק קטן מהספר הוא ספר מוסר ידוע, שתורגם לעברית ונדפס לראשונה בירושלים תשכ"ה, ומאז פעמים רבות. חלק נוסף, הלכתי, פורסם (מקור ותרגום) בידי ד"ר דנה מאוני' בר אילן, רמת גן תשמ"ט.

בידיעת הערבית. הוסף לכך שלפני המתרגמים לא היה מצוי כתב היד המקורי, היו להם רק העתקות של כתב היד בערבית, והיו בהן שיבושים; הם כותבים בפירוש שהספרים שלפניהם משובשים. גם הנוסח שיצא מתחת ידיו של המתרגם הקדום לא הגיע לידינו במצב 'נקי', אלא עבר את כל הגילגולים הרגילים של כתבי היד עד שהגיע לדפוסים שלנו. בנוסף לכך פירוש המשניות להרמב"ם נדפס באותיות קטנות בסוף המסכת, כך שכמעט אף אחד לא נוגע בו.

ה. על תרגומו של הרב קאפח ותרגומים ואחרים

הרב קאפח כאמור תרגם מכתב היד המקורי, וזהו כבר יתרון עצום - שלא היו שיבושים בספר שלפניו. לגבי טיב התרגום שלו, באופן כללי לענ"ד התרגום משביע רצון, אולם לא תמיד הוא מדויק. ליקוי בולט במהדורת הרב קאפח הוא שלפעמים הוא הירשה לעצמו לסטות ממה שהרמב"ם כתב, למרות שבהקדמה הוא כותב שחור על גבי לבן שלפנינו מונח כתב ידו של הרמב"ם ושממנו אינו סוטה. למשל, בנוסח של המשניות עצמן, שהרמב"ם כתב אותן בכתב ידו, הרב קאפח הירשה לעצמו לפעמים לשנות מנוסח המשנה לפי נוסח כתבי יד תימניים. ויש פעמים, לעיתים רחוקות, שגם בפירוש הוא כותב נוסח אחר ממה שכתוב בכתב יד הרמב"ם. בהערה הוא תמיד מעיר שבכתב יד אוקספורד, כלומר בכתב יד קודשו של הרמב"ם, כתוב אחרת, והוא משום מה העדיף נוסח אחר. ההיצמדות של הרב קאפח לכתבי היד התימניים יש בה יתרון וחסרון. מצד אחד זהו יתרון, משום שכתבי היד התימניים הם בדרך כלל מדויקים. מצד שני זהו חיסרון, כי הופכים כאן את התימנים לעיקר ואת הרמב"ם לטפל, וזה ודאי דבר שלא יעשה, ובמקומות מסויימים יש בכך ממש קלקול.

נעשו ונעשים נסיונות נוספים בדורנו לתרגום חדש של פירוש המשנה. הרב דוד סופר הוציא לאור מסכת שביעית עם תרגום חדש של מסכת זו מכתב ידו של הרמב"ם, תרגום שנעשה על ידי הרב קורח מבני ברק. הוא מתקן כמה דברים לעומת הרב קאפח, אבל הרשות נתונה להתווכח אם תמיד אכן יש בתרגומו שיפור יחסית אליו. במקרים כאלו טוב להשוות את דברי כולם.

גם אני בעזי"ת עוסק בתיקונים למהדורת פירוש המשניות של הרב קאפח, לא מהדורה חדשה - אלא רק תיקונים למהדורת הרב קאפח. אפשר לתרגם הכל מחדש, אבל אי אפשר לבטל את חשיבות עבודתו של הרב קאפח זצ"ל. אני מקווה שכאשר זה יצא לאור תהיה בכך תועלת רבה.

1. כתבי היד התימניים של משנה תורה לעומת כתבי היד ה'משפחתיים'

הזכרתי קודם את ענין כתבי היד התימניים של המשנה. אני רוצה ליגוע בקיצור גם בענין ההתייחסות לכתבי יד תימניים בההדרת ספר משנה תורה. אין בידינו כתב ידו של הרמב"ם של משנה תורה; נמצאים בידינו רק כמה דפי טיוטה שנמצאו בגניזה, שגם הם מאירי עיניים מאוד, עשרים דפים בערך, שהרב שלמה זלמן הבלין הוציא אותם לאור לאחרונה מחדש יחד עם אותו כתב יד מפורסם של מדע ואהבה שיש עליו את אישורו של הרמב"ם "הוגה מספרי". אבל כאמור אין זה כתב יד שלם של כל משנה תורה. בדורנו נדפסו כמה וכמה מהדורות חדשות של משנה תורה, שלוש מהן עתידות להיות מהדורות שלמות ומתוקנות. אחת היא מהדורתו של הרב קאפח בהוצאת 'מכון משה', הרב קאפח זצ"ל הספיק לסיים את כל חלקי ספר משנה תורה לפני שנפטר. השניה היא מהדורת רמב"ם פרנקל המפורסמת. השלישית היא המהדורה עם פירוש 'יד פשוטה' של הרב נחום אליעזר רבינוביץ, ראש ישיבת 'ברכת משה' שבמעלה אדומים, ממנה כבר נדפסו כמה כרכים. כולם מביאים טקסט חדש של הרמב"ם, כלומר מהדורה מתוקנת של משנה תורה, ולכל מהדורה יש את מעלותיה שלה.

אולם לעניות דעתי הקונספציה של שלושתן מוטעית. כל המהדירים של מהדורות אלו מניחים כהנחת יסוד שכתבי היד התימניים הם המשובחים ביותר. במבוא לשינויי הנוסחאות של מהדורת פרנקל כתוב: 'ידוע שכתבי יד התימניים הם המשובחים ביותר'. לעניות דעתי זה לא נכון. נכון הוא שכתבי היד התימניים משובחים מצד שיטת העבודה והמסירה שלהם במשך הדורות, לעומת שיטת המסירה בארצות אחרות. בארצות אחרות הירשו לעצמם המעתיקים, שלפעמים היו תלמידי חכמים ולפעמים עמי ארצות, לעשות שינויים בטקסט שלפניהם, או מתוך זה שהיו למדנים ו'ידעו' שהרמב"ם כתב אחרת, או מתוך שהיו עמי ארצות ולא הבינו מה הוא כתב. לעומת זאת המעתיקים התימנים מאוד הקפידו להעתיק את מה שלפניהם, ולא להתערב בנוסח הטקסט. לכן הם שמרו הרבה צורות כתיבה שלא מוצאים אותם בכתבי יד אחרים. יחסית לכתבי יד מאשכנז, מצרפת או מספרד הם באמת יותר מדויקים.

אבל מהו המקור של כל כתבי יד התימנים? הרמב"ם כותב באחת מאיגרתיו שבאו אליו שלוחים מתימן וקנו שלוש נוסחאות של החיבור. כלומר, הם קנו

4. איגרות הרמב"ם מהד' ר"י שילת כרך ב עמ' תקנט.

שלושה כתבי יד שהיו כבר כתובים, שהרי משנה תורה ודאי נעתק כבר בעותקים רבים, והם קנו שלושה מהם ולקחו אותם לתימן. הם לא ישבו בביתו של הרמב"ם והעתיקו עותק מדוייק מכתב ידו של הרמב"ם! הנפקא מינא בדבר זה גדולה מאוד. נחזי אנן: אותו כתב יד מפורסם שכתוב עליו "הוגה מספרי אני משה ברבי מימון זק"ל", זהו כתב יד שנכתב בחיי הרמב"ם ואף הוגה מספרו בחייו, אבל כשהוא נכתב הוא לא נכתב בביתו של הרמב"ם, הוא נכתב ע"י העתקה מספר אחר שהוא עצמו היה כבר אולי מסירה חמישית, שישית או שביעית, שהרי ספרי משנה תורה התחילו להתפשט במהירות עצומה. ואחר כך בא מישהו עם הספר הזה, יכול להיות שהוא בא מעיר אחרת אל הרמב"ם, וביקש להגיה אותו מספרו, והוא הירשה לו להגיה, ואף כתב לו אישור ש'הוגה מספרי'. בספר הזה נמצאים הרבה מאוד, לא עשרות אלא מאות, תיקונים, כלומר שמאות טעויות היה צריך המגיה להגיה מתוך ספרו של הרמב"ם, הספר המקורי שהיה בביתו. והנה, המשלחת התימנית הנ"ל קנתה שלוש נוסחאות, ונסעה לתימן. אחרי שעזבו את מצרים הם כבר לא יכלו יותר לעשות שום השוואה לכתב היד המקורי. הספרים שהם הביאו לתימן היו ספרים טובים יחסית, כי הרי אלה הם ספרים שהועתקו בחיי הרמב"ם, אבל אין שום ערובה שהם היו מדוייקים לחלוטין.

לעומת זאת, ספרים שנכתבו במצרים בחיי הרמב"ם או בחיי בנו, וכן ספרים שנכתבו בארם צובה בחיי רבי דוד הנגיד השני, צאצאו של הרמב"ם שעבר ממצרים לארם צובה ולקח איתו כתבי יד של הרמב"ם, כולל הכתר המפורסם של התנ"ך 'כתר ארם צובה', הספרים האלה, גם אם הם נכתבו מאתיים שנה יותר מאוחר, הם יותר מדוייקים מכתבי היד התימנים. הם בוודאי הושזו לכתב ידו של הרמב"ם עצמו, כתב היד המקורי, שהיה בידו של רבי יהושע הנגיד בן נינו של הרמב"ם. וכך הוא כותב: כל העתקה שאני מעתיק היא מ'נוסכת אל אצל', אותו הביטוי הערבי הנזכר בכתובת של ר' שלמה נין הרמב"ם, שפירושו: נוסח המקור. בידי ר' יהושע הנגיד היה משנה תורה בכתב ידו המקורי של הרמב"ם, וכל מי שהיה בסביבתו, אפילו אם זה היה מאתיים שנה אחרי הרמב"ם, יכול היה להגיה את ספרו מכתב ידו של הרמב"ם. כתבי היד התימניים שהרב קאפח השתמש בהם במהדורה שלו הם כתבי יד מהמאה הט"ז והי"ז למנינם, כתבי יד מאוחרים מאוד, שאם אתה משווה אותם אפילו לכתבי יד תימניים עתיקים יש ביניהם כבר מרחק גדול. כך שהנחה המקובלת, שהניחו אותה גם מהדירי שלוש המהדורות החדשות הנ"ל, אינה מוצדקת. גם הרב רבינוביץ' במהדורת 'יד פשוטה' השתמש בכתב יד מסויים שכשהוא רוצה לציין את דיוקו הוא כותב שזהו כתב יד תימני, כי כת"י טוב שווה כת"י תימני. אבל אותו כתב יד אינו תימני, זהו כתב יד ממצרים או מסוריה. גם

בארץ ישראל היו העתקות שהיה עליהם אישור הרמב"ם בחתימת ידו, בנוסף לאותו כתב יד אוקספורד, ויש לכך הוכחות מובהקות. באחדים מהם היה האישור "הוגה מספרי", ויש עדויות שבאחרים היה אישור בנוסח קצת שונה. הספרים שהועתקו מספרים מוגהים אלה היו במצרים, בסוריה ובארץ ישראל, לא בתימן. אם יגלו את הספרים האלה יהיה בהם הנוסח המהימן ביותר, החשוב ביותר, של משנה תורה, ממה שיש בידינו.